

Михайло БРАЙЧЕВСЬКИЙ

**АДМІНІСТРАТИВНА РЕФОРМА
ВОЛОДИМИРА СВЯТОГО
(Оцінка проблеми
за літописною статтею 988 року)**

Володимир Святий, поза сумнівом, є одним з найвидатніших діячів європейського середньовіччя. З його іменем пов'язане успішне здійснення важливих державних перетворень, що мали величезне значення для дальшого розвитку Русі. Ці заходи стосувалися різних сфер суспільного життя, але були взаємопов'язані, становлячи єдину, добре продуману систему реформ. Конечність проведення їх була продиктована самим життям, тим становищем, у якому країна опинилася на 80-ті рр. X ст.

Володимир одержав важку спадщину. Русь переживала чи не найскрутніші за всю свою історію часи. Невдалі зовнішньополітичні акції Святослава, поразки, яких він зазнав на Балканах, вичерпання економічних, передусім демографічних, ресурсів унаслідок безперспективних воєн заради недосяжних завойовницьких планів, спустошлива навала печенігів, спровокована недалекоглядною Хозарською війною, — все це фатально позначилося на загальному стані Київської держави, поставило її на грань катастрофи. Антихристиянський терор, до якого Святослав вдався в останні роки життя у відчаї від провалу своїх фантастичних замірів, також мало сприяв стабілізації соціальної ситуації у країні та піднесенню громадянського життя.

Коли Володимир з допомогою найманої варязької дружини захопив київський престол, переступивши через труп свого старшого брата Ярополка, становище у столиці було дуже складним. Тут діяли дві сильні боярські партії — християнська та поганська, і кожна претендувала на переважання у державних справах. Суперництво між ними, що нормалізувалося у часи толерантного правління Ігоря Старого, після смерті Ольги знову загострилося. Антихристиянський терор 970—972 рр. відчутно послабив християнську партію, але не міг ліквідувати її ні фізично, ні, тим більше, морально. Навпаки, утиски, подібно до того, як це було колись у Римі, зміцнювали авторитет нової віри і тим самим — за принципом контрасту — сприяли зростанню її популярності. Коротке правління християнина Ярополка знову поставило християнську партію на чолі суспільного життя, а отже, викликало посилення поганської опозиції. Покладатися на неї, однак, було б для «незаконнонародженого» княжича Володимира легковажністю: опозиція мала своїх лідерів, кожен з яких міг сподіватися на захоплення влади та претендувати на роль засновника нової династії¹.

¹ Б. Греков, зокрема, припускає, що воєвода Ігоря і Святослава, Свінелд, міг надіятися на те, щоб стати родоначальником нової династії. Див.: Греков Б. Д. Киевская Русь // Греков Б. Д. Избранные труды.— М., 1959.— Т. II.— С. 246—247.

У «племінних» осередках жевріли відцентрові тенденції, які за першої-ліпшої нагоди теж могли розгорітися у полум'я міжусобної боротьби. Територія Русі істотно зменшилася. Печеніги стояли на південних підступах до столиці, над рікою Стугною. Опорні пункти в Надчорноморщині втрачено, і на повернення їх найближчим часом важко було надіятися. Досягнення у відносинах з Візантією були зведені нанівець поразками, завданими Свято-славою на Балканах. Болгарія, спустошена чотирирічними воєнними діями, із природного союзника Русі перетворилася на її ворога.

Спочатку Володимир думав, мабуть за інерцією, зломити опозицію силою і терором. Його політика в цей період мала виразно антихристиянський характер, що видно з намагання реформувати застаріле, віджиле поганство, пристосувати його до потреб нового часу — спроби, наперед приреченої на невдачу. Певна річ, головним завданням великого князя було зміцнення загальнополітичного становища у країні. Заходи, здійснювані в перші роки Володимирівшого врядування, зводилися до поборювання «племінного» сепаратизму та зміцнення зовнішніх рубежів держави. Цій меті служили чи не всі починання великого князя протягом 980—985 рр.: неодноразові походи проти непокірних «племен» та сусідніх народів; відносини з варягами, аби позбутися найбільш авантюрних елементів, а решту прикріпити до землі бенефіціями, і також, як уже мовилося, релігійна політика, що передбачала, з одного боку, приборкання християнської опозиції, а з другого — подолання релігійної ізоляції «племен», створення єдиного загальнодержавного пантеону.

Однак досить скоро стало зрозуміло, що паліативами не вдасться розв'язати назрілі проблеми. Дійсність кінця X ст. переросла застарілі норми суспільного життя і потребувала проведення реформ, покликаних якнайрішучіше змінити ситуацію. Великою заслугою Володимира й було якраз те, що він глибоко усвідомив конечну потребу змін і здійснив широку програму перетворень, які поставили Русь на принципово новий ступінь суспільного розвитку. Серед цих перетворень адміністративній реформі належить чільне місце².

Відомості про адміністративну реформу Володимира дійшли до нас у деформованому вигляді у літописній статті 988 р. Із тексту літопису, проте, випала загальна частина, що характеризувала суть акту. Вона, поза сумнівом, могла бути в первісному повідомленні. Правда, під 966 р., характеризуючи відносини великого князя з дружиною, тобто з найближчими боярами, літописець підкреслює, що Володимир з нобілями «думав» «о строи земленъм, ... и о уставѣ земленъм»³. Тут, певна річ, мається на увазі саме адміністративну реформу, що визначила новий устрій Руської землі, нову структуру її державної території. Але в чому полягала суть цього нового устрою і нової структури, не роз'яснено — відомості про це містилися далі, у статті 988 р.

² Уперше питання про адміністративну реформу Володимира в чіткому формулюванні було поставлене в «Нарисах стародавньої історії Української РСР» (К., 1957.— С. 482—483, 546—547). Запропоноване трактування його підтримав Б. Рибаків (рецензію вченого на «Нариси...» див.: Советская археология (далі — СА).— 1959.— № 3.— С. 242). Менш чітко це питання сформульовано в багатотомній історії УРСР. Див.: Історія Української РСР.— К., 1977.— Т. 1, кн. 1.— С. 317—318.

³ Повесть временных лет / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц.— М.; Л., 1950.— Т. 1.— С. 86.

Утім, головний сенс перетворень виразно проступає у тому фрагменті, що дійшов до нас і давно інтригує дослідників. У «Повісті минулих літ» безпосередньо після докладної оповіді про Володимирове хрещення читаємо: «Володимиръ же просвѣщенъ самъ и сынове его, и земля его. Бъ бо у него сыновъ XII: Вышеславъ, Изяславъ, Ярославъ, Святополкъ *, Всеволодъ, Святославъ, Мстиславъ, Борисъ, Глѣбъ, Станиславъ, Позвиздъ, Судиславъ. И посади Вышеслава и Новѣгородъ, а Изяслава Полотъскъ, а Святополка Туровъ, а Ярослава Ростовъ. Умершу же старѣшему Вышеславу Новѣгородъ, посадиша Ярослава Новѣгородъ а Бориса Ростовъ, а Глѣба Муромъ, Святослава Деревъхъ, Всеволода Володимери, Мстислава Тмуторокани»⁴.

Логічною сходиною, яка дала змогу літописцеві перейти від сюжету релігійного до адміністративного, послужила, як бачимо, довідка про хрещення великокнязівських нащадків, перерахованих у порядку старшинства. Але перебивка в тематичному розвитку оповідання очевидна. З релігійною проблематикою покінчено ще в попередньому абзаці, далі мовиться тільки про державну діяльність Володимира. Після своєрідної довідки про, сказати б, розподіл синів за уділами йде доволі докладний уступ, присвячений воєнним заходам великого князя, якнайтісніше пов'язаним із земельним устроєм.

У чому ж полягали суть і мета адміністративної реформи Володимира? Відповідь, на перший погляд, проста й очевидна: у введенні удільної системи врядування. Таке розуміння цієї проблеми диктують аналіз та оцінка державної структури Русі в попередній період.

Київська держава склалася як федерація земель, кожна з яких становила окреме княжіння * і мала свою «племінну» династію. «Повість минулих літ» перелічує шість таких княжінь: полянське, деревлянське, сіверянське, дреговицьке, кривицьке та льменське⁵. Насправді княжінь було більше — до перелічених треба додати землі в'ятичів та радимичів, яких літописець помилково вважає переселянцями з Польщі⁶. Саме формування Русі було процесом поступового і послідовного об'єднання «племен» навколо спочатку двох центрів: Києва — на півдні та Ладоги — на півночі. Злиття обох об'єднань (Куявії та Славії, за арабськими джерелами⁷) у єдину державу за Олега Віщого означало консолідацію всіх «племінних» центрів під владою Києва. Але кожна із земель зберігала за собою, якщо можна так висловитися, структурну визначеність і мала свою князівську династію. В усякому разі, у середині X ст. знаємо конкретного представника однієї з таких династій, що володів цілком реальною владою, — деревлянського князя Мала⁸.

Обставини загибелі цього можновладця не залишають сумніву в тому, що він був володарем, який самостійно визначав свою політику і міг зазіхати на великокнязівський престол. Залежність «племінних» княжінь від Києва

* У деяких списках (зокрема іпатіївської групи) Ярослав і Святополк помінялися місцями. Див.: Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ).— СПб., 1908.— Т. 2.— С. 105.

⁴ Повесть временных лет.— С. 83.

* За історіографічною традицією, вживаємо термін «княжіння», який з'явився на Русі (разом із вихідним терміном «князь») уже після утвердження династії Рюриковичів (882).

⁵ Повесть временных лет.— С. 13.

⁶ Там же.— С. 14.

⁷ Новосельцев А. П. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI—IX вв. // Древнерусское государство и его международное значение.— М., 1965.— С. 408—419.

⁸ Повесть временных лет.— С. 40.

зводилася до сплати данини й обов'язку виставляти на вимогу великого князя військові з'єднання. Така залежність була майже універсальним явищем у ранньому феодалізмі.

У джерелах знаходимо відомості про обидва згадані інститути. Участь «племінних» формувань у воєнних заходах Олега спеціально згадується у текстах. Так, у похід на Київ 882 р. мобілізовано, крім словенів та найманих варягів, кривичів, чудь, мерю і вісь⁹. Серед учасників походу 907 р. на Константинополь літопис називає полян, ільменських словенів, кривичів, деревлян, радимичів, сіверян, в'ятичів, чудь, мерю¹⁰. Правда, про цей похід немає згадок у грецьких джерелах¹¹, бо, вірогідно, йдеться про похід Аскольда 860 р., але в нашому випадку істотним є те, що участь «племінних» військових з'єднань у подіях такого масштабу хроніст усвідомлював як річ самозрозумілу. Отже, мали бути принаймні соціальні передумови, що забезпечували реальність згаданої ситуації.

Так само в поході Ігоря Старого на Візантію в 944 р. (достовірність цієї виправи не викликає сумніву) брали участь разом із варягами поляни, словени, кривичі, а також печеніги¹².

Ще повніше висвітлена у джерелах данина, яку «племена» сплачували Києву. Так, під 883 р. повідомляється про данину, що її Олег Віщий наклав на деревлян¹³, під 884 р.— про данину сіверянам¹⁴, під 885 р.— радимичам¹⁵. 914 р. Ігор Старий знову накладає данину, «більшу за Ольгову»¹⁶. У 940 р. він же встановлює данину уличам¹⁷.

Проблема давньоруської данини, активно дискутована в повоєнній літературі¹⁸, має переконливе роз'яснення у подіях, пов'язаних із діяльністю Свінельда та деревлянським повстанням 945 р.¹⁹

Початок урядування Ігоря Старого був затьмарений дальшими конфліктами з деревлянами та уличами, про що вже мовилося. За даними Новгородського першого літопису (базується на Початковому зведенні 1093 р.), у 940 р. великий князь пожалував улицьку данину Свінельдові, завдяки

⁹ Повесть временных лет.— С. 20.

¹⁰ Там же.— С. 23.

¹¹ Див.: Gregoire H. *Miscellanea epica et ethimologica* // Byzantion.— 1936.— Т. XI.— Р. 601—604; Dollau R. H. *Oleg's Mythical Campaign against Constantinople* // Bulletin de la classe des Lettres des Sciences Morales et Politiques de L'Academie Royal de Belgique.— Bruxelles, 1949.— Т. XXXV.— Р. 119—121 та інші.

¹² Повесть временных лет.— С. 33.

¹³ Там же.— С. 20.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Там же.— С. 31.

¹⁷ Новгородская первая летопись.— М.; Л., 1950.— С. 109—110.

¹⁸ Див.: Юшков С. В. К вопросу о политических формах русского феодального государства // Вопросы истории (далі — ВИ).— 1950.— № 1.— С. 77; Довженок В., Брайчевський. О времени сложения феодализма в древней Руси // ВИ.— 1950.— № 8.— С. 63—66; Хромов П. А. Очерки феодализма в России.— М., 1957.— С. 57; Довженок В. Й. Про дофеодальний період в історії Русі // Археологія.— К., 1952.— Т. 6.— С. 13—18; Брайчевський М. Ю. Про початкову форму феодальної експлуатації в Київській Русі // Вісник АН УРСР.— 1959.— № 4; е го же. По поводу одного места из Константина Багрянородного // Византийский временник (далі — ВВ).— М.; Л., 1960.— Т. 17; Фронов И. Я. Смерды в Киевской Руси // Вестник Ленинградского государственного университета.— 1966.— № 2.— С. 65 і далі.

¹⁹ Див.: Брайчевський М. Ю. Антифеодальное восстание 945 г. // Тезисы докладов и сообщений IX сессии симпозиума по аграрной истории Восточной Европы.— Таллинн, 1966.

зусиллям якого свавільне «плем'я» було впокорене²⁰. А через два роки, 942 р., той же Свінелд одержав у лен ще й деревлянську данину²¹. Це викликало рішучий протест київської дружини, яка вважала, що дві бенефіції — надто багато для однієї особи, навіть такої, що має перед князем особливі заслуги²². Підкоряючись вимогам свого найближчого оточення, Ігор рушив із військом у землю деревлян, щоб відібрати у Свінелда деревлянський лен. Спроба виявилася фатальною для великого князя і закінчилася його мученицькою смертю²³.

Деревлянське повстання придушила вдова страченого князя, і попередні відносини було відновлено та регламентовано²⁴. Про позбавлення деревлян автономії та ліквідацію місцевої династії тоді ще не було мови.

У цих подіях як у краплині води віддзеркалена суть економічних відносин Києва і «племінної» периферії. «Въдасть (улицьку данину. — М. Б) Свѣнѣделду», «Въдасть дань деревскую Свѣнѣделду тому же», — твердить літописець²⁵. Отже, ця данина реально існувала в 40-ві рр. X ст., і розпоряджався нею великий князь київський на свій розсуд. Він міг передати її (розуміється, на певних умовах) комусь зі своїх наближених, але міг і відібрати будь-коли, якщо вважав такий захід доцільним.

Становище, яке існувало протягом майже всього X ст., було багате на серйозні політичні ускладнення, що раз у раз переростали у збройні конфлікти. «Племінні» князі, певна річ, аж ніяк не тішилися зверхністю Києва і прагнули позбутися її. Тому вся історія Русі того часу наповнена боротьбою двох тенденцій: об'єднувальної, яка виходила від великокнязівського столу, та відцентрової, що корінилася у «племінних» осередках. «Кожен новий князь, — писав С. Бахрушин, — починав своє врядування з того, що знову впокорював племена, які за його попередників входили до складу держави»²⁶.

Захопивши Київ у 882 р., Олег Віщий насамперед змушений був закликати до порядку «племена», які відмовилися визнати його владу. Під 883 р. у «Повісті минулих літ» читаємо: «Поча воевати Олегъ деревляны, и примучивъ а»²⁷. Наступного, 884 р. він мусив підкоряти сіверян, а ще через рік — радимичів²⁸. Крім того, йому довелося «мати рать» з уличами та тиверцями²⁹. Після смерті Олега так само починав самостійне князювання Ігор Старий, про що вже була мова. У 913—914 рр. він наново підкоряв деревлян, а в 937—940 рр. — уличів.

Ольга свою державну діяльність також починала походом у Деревлянську землю — для придушення повстання та відновлення там київського

²⁰ Новгородская первая летопись. — С. 110.

²¹ Там же.

²² Повесть временных лет. — С. 39—40.

²³ Там же.

²⁴ Там же. — С. 43. Див. також: Черепнин Л. В. Общественно-политические отношения в древней Руси и Русская правда // Древнерусское государство и его международное значение. — С. 146—152.

²⁵ Новгородская первая летопись. — С. 110.

²⁶ Бахрушин С. В. Держава Рюриковичей // Вестник древней истории (далі — ВДИ). — 1938. — № 2. — С. 93.

²⁷ Повесть временных лет. — С. 20.

²⁸ Там же.

²⁹ Там же. — С. 21.

панування³⁰. Святослав Ігорович у 964 р. підкоряє в'ятичів³¹. Урядування Володимира Святого не було винятком із правила. Його початок був позначений вибухами автономістських рухів на периферії держави. У 981 та 982 рр. він здійснив два походи проти в'ятичів, а 984 р.— проти радимичів³².

Таке становище не могло існувати вічно. Воно вимагало радикального перегляду всієї державної структури, щоб усунути чинники, які породжували відцентрові сили і давали їм можливість виявляти себе так активно.

Призначення Володимирових синів у віддалені центри удільними правителями докорінно міняло ситуацію. Вже самий перелік цих центрів досить красномовний (починаємо з південного заходу): Володимир-Волинський, Деревлянська земля (Пінськ?), Туров, Полоцьк, Новгород, Ростов, Муром, Тмуторокань. Ці вісім осередків, більш-менш рівномірно розкидані по периферії Русі, охоплювали всю державну територію, підвладну Володимирові. Звичайно, кожен із центрів мав свою периферію, свій гінтерланд, що становив область адміністративної діяльності новопризначених урядовців.

У місцевих династій (навіть якщо припустити, що вони збереглися і далі володіли своїми прерогативами³³) залишалось дуже мало повноважень, їхня влада, власне кажучи, була зведена нанівець або ж перейшла до рук Володимирових синів.

Деякі дослідники вважають, що загалом суть адміністративної реформи Володимира, проведеної близько 988 р., полягала у простій заміні місцевих династій нащадками великого князя³⁴. Державна структура Русі, мовляв, залишалася незмінною, новації не виходили за рамки персональних зміщень. Це не так. Зміст заходу полягав у повній (або майже повній) ліквідації існуючого членування державної території Русі та утвердженні схеми, базованої на принципово інших критеріях.

Із уже згаданих семи або восьми «племінних» князів одне трансформувалося в загальноноруське (поляни). Володимир створив вісім волостей, але географічні межі їх були зовсім іншими³⁵. І, що чи не найважливіше, центрами запроваджуваних уділів не стали колишні столиці. Унаслідок реформи вони втратили своє значення. Єдиний уділ, який зберіг «племінне» найменування, Деревський, був, однак, урізаний територіально: у деревлян вилучено велику частину землі й утворено нову волость — Туровську. Деревляни були найнебезпечнішим сусідом полянського Києва, заснованого на межі трьох «племінних» територій — полянської, деревлянської і сіверян-

³⁰ Повесть временных лет.— С. 40—43.

³¹ Там же.— С. 46—47.

³² Там же.— С. 58—59.

³³ Про те, що ці династії не були ліквідовані тотально, свідчить згадка імені в'ятицького князя Ходоти в часи Володимира Мономаха (кінець XI — початок XII ст.). Див.: Повесть временных лет.— С. 159.

³⁴ Історія Української РСР.— Т. 1.— С. 317. Див. також: Греков Б. Д. Киевская Русь.— С. 377; Рыбаков Б. А. Первые века русской истории.— М., 1964.— С. 71 та інші.

³⁵ Географія літописних «племін» є однією з найскладніших проблем початкової історії Русі. У літературі висловлено найрізноманітніші погляди на цю проблему. Див.: Арциховский А. В. Курганы вятичей.— М., 1930; Рыбаков Б. А. Радзімічи // Праці секції археології БАН.— Менськ, 1932.— Т. III; Третьяков П. Н. Расселение древнерусских племен по археологическим данным // СА.— М.; Л.— 1937.— Т. 4; Арциховский А. В. В защиту летописей и курганов // Там же. В основу нашої статті покладено схему, викладену й аргументовану раніше (Брайчевський М. Ю. Походження Русі.— К., 1968.— С. 109—148).

ської, отож немає нічого дивного в тому що Володимир наважився розчленувати непокірну волость. У всіх інших випадках треба говорити не про землі, що мають стольні міста (як це було в часи «племінної» конфедерації), а про міста, що мають свої області. Подамо таблицю відстаней від Києва до затверджених удільних центрів:

До Володимира-Волинського	— близько 480 км.
До Полоцька	— 580 км.
До Новгород	— 880 км.
До Ростова	— 960 км.
До Тмуторокані	— 800 км.
До Турова	— 250 км.

Ми не знаємо, де містився новий центр Деревського уділу. Виходячи із загальної закономірності, можна припустити, що таким центром був вибраний один із городів, найдалі висунений у західному напрямку, — Пінськ або Берестя (відстань від Києва — приблизно 500 км).

Не підлягає сумніву, що новостворені волості повинні були замінити собою старі «племінні» княжіння. Новгород прийшов на зміну Ладозі, тобто мав за свою периферію область ільменських словенів з долученими до неї землями лето-литовських та фінських народів — аж до Баренцового та Білого морів.

Кривицький Полоцьк зберіг значення адміністративного центру. Це — єдиний виняток із правила, якого, загалом кажучи, дотримувалися послідовно. Пояснення цього винятку треба шукати, можливо, в родинних стосунках великого князя. Полоцьк був родовим містом першої дружини Володимира — Рогніди. Саме туди вона повернулася разом зі своїм сином Ізяславом після християнського шлюбу великого князя. Вірогідно, через цю обставину названий княжич одержав у волость Кривицьку землю і зберіг за собою як резиденцію старе «племінне» гніздо.

Ростов був столицею мері — фінського народу, що визнавав владу Русі як данник. У своїй новій функції це місто трансформувалося в адміністративний центр західної частини Залісся — області порівняно пізньої слов'янської колонізації (почалася саме в IX—X ст.). Тут теж переміщено осередок: спочатку ним було Сарське городище, за Володимира адміністративним центром став Ростов, який стояв за кілька кілометрів.

Аналогічно Муром, столиця іншого фінського народу — муроми, став адміністративним центром східної частини Залісся. До його юрисдикції, можливо, входили також землі слов'янського «племени» в'ятичів, принаймні його окської групи.

Тмуторокань була політичним новоутворенням на південно-східній периферії Русі. Слов'янська колонізація земель по обидва береги Керченської затоки почалася ще в перші віки н. е.³⁶, але особливо активною була в VII—

³⁶ У написі III ст. н. е., знайденому в Керчі, серед інших етнонімів згадується назва «ант». Див.: Погодин А. Л. Эпиграфические следы славянства // Сборник статей по археологии и этнографии.— СПб., 1902; Рыбаков Б. А. Анты и Киевская Русь // ВДИ.— 1939.— № 1.— С. 319.

IX ст.³⁷ (Арсанія в арабських джерелах³⁸). У часи Аскольда ці землі входили до складу Київської держави і служили чи не головним плацдармом слов'янського руху на Північний Кавказ і Закавказзя — аж до кордонів Багдадського халіфату. Але за перших Рюриковичів вони були втрачені для Русі, остаточно — у 60-ті рр. X ст., після недалекогоглядного хозарського походу, який відкрив південноукраїнські степи печенізькій навалі.

У літературі точилася дискусія про час виникнення Тмуторокані. Частина дослідників уважала, що ця подія належить до часів Ігоря Старого³⁹, інші — до ще пізнішого часу (після походу Святослава в 965 р.)⁴⁰. Однак суть тієї дискусії є прикритим непорозумінням. У полеміці не враховувано всієї складності проблеми, зокрема нехтувано тимчасову втрату Києвом своїх позицій в Надчорноморщині.

В історії давньоруського панування у Південно-Східній Європі був перебіг. Наприкінці IX ст. (після перевороту 882 р.) владу Русі в цьому регіоні зведено нанівець. Розгром Хозарії у середині X ст. уможливив відновлення влади київського князя на Тамані та у Східному Криму, але ненадовго. Нашестя печенігів відрізало Русь від моря і позбавило її опорних пунктів на узбережжі. Лише наприкінці правління Володимира пощастило якоюсь мірою відродити Тмутороканське князіння: згадка Мстислава Володимировича в ролі тамтешнього правителя є беззаперечним доказом цього факту. Річ певна, київський князь був кровно зацікавлений у зміцненні своїх позицій на південному сході. Тому призначення туди удільного князя — акт цілком обгрунтований.

Але до Тмутороканської волості, очевидно, входили всі ті східнослов'янські землі, які до зруйнування Хозарського каганату перебували під його зверхністю (крім надокської частини в'ятицького регіону). Маємо на увазі більшу частину Сіверянської землі, Радимицьку землю та в'ятицьку Наддонщину. Не випадково в боротьбі проти Ярослава Мудрого Мстислав претендував на все дніпровське лівобережжя, хоч основна частина цієї території перебувала під його юрисдикцією.

І тут фіксуємо переміщення удільного центру. З античних часів функцію його традиційно виконував Пантікапей (слов'янський Корчев). Від кінця X ст. цю роль перебрала на себе Тмуторокань, поставлена на місці античної Гермонаси.

На особливу увагу дослідників заслуговує Туровська волость, віддана Святополкові. Про своєрідність взаємин між княжичем і його названим

³⁷ Див.: Барсамов Н. С. Сообщение об археологических раскопках средневекового городища в Коктебеле, 1929—1931.— Феодосия, 1932; Мавродин В. В. Славянорусское население Нижнего Дона и Северного Кавказа в X—XII вв. // Ученые записки Ленинградского педагогического института им. А. И. Герцена — Л., 1929.— Т. XI; Бабенчиков В. П. Средневековое поселение близ села Планерское // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры АН СССР.— М.; Л., 1953.— Вып. 19.— С. 116 та інші.

³⁸ Новосельцев А. П. Восточные источники...— С. 408—419.

³⁹ Насонов А. Н. Тмуторокань в истории Восточной Европы // Исторические записки (далі — ИЗ).— 1940.— № 6.

⁴⁰ Артамонов М. И. История хазар.— Л., 1962.— С. 430—431; Монгайт А. Л. О границах Тмутараканского княжества в XI в. // Проблемы общественно-политической истории России и славянских стран.— М., 1963 та інші.

батьком багато писалося в літературі⁴¹. Володимир, добре усвідомлюючи двозначність становища Святополка, народженого «від двох батьків», мабуть, не довіряв йому, побоюючись, що злочасний напівсин-напівнебіж рано чи пізно послужить знаменом для тієї групи київського боярства, яка колись підтримувала справжнього Святополкового батька — Ярополка і здебільшого залишалася ворожою до узурпатора великокнязівського престолу. Тому Володимир волів мати Святополка під своїм безпосереднім наглядом, ближче до Києва. З усіх уділів, перерахованих у «Повісті минулих літ», від столиці до Турова найближче — трохи більше 250 км. Великий князь напевно мав з Туровом добре налагоджений зв'язок, а отже, був докладно поінформований про стан справ у Прип'ятському Поліссі.

Саме місто Туров лежало в північній частині Деревлянської землі. Деревська волость у новій адміністративній системі була окремим уділом, тому основну частину Святополкових володінь становила земля дреговичів — рідконаселений, економічно відсталий край з бідним екстенсивним господарством та заболоченими ґрунтами. Деякі дослідники вважають Туров дреговицьким містом⁴², але нам уже доводилося писати про неслухняність цієї думки⁴³: земля дреговичів не доходила до Прип'яті.

Адміністративним нововведенням було й Волинське княжіння, до якого входили західна частина Полянського краю, південно-західний кут Деревлянської землі та відвойовані в Польщі райони (за деякими даними, вони сягали майже Кракова⁴⁴). Найбільше постраждала, отже, саме Деревська волость — в адміністративно-територіальному плані її реформовано дуже ґрунтовно⁴⁵.

Більша частина Полянської землі залишалася під безпосереднім урядованням великого князя, становлячи його великокнязівський домен. До нього входили також Чернігів та Переяслав, які поряд із Києвом були центрами початкової Русі (так звана «Русь у вузькому значенні слова»)⁴⁶. Такий погляд прояснює повідомлення «Повісті минулих літ», коментуючи яке О. Шахматов дивувався, «чому не вказано, хто із синів Володимирових сидів... в Чернігові, в Переяславі»⁴⁷. Відповідь, отже, проста: ніхто, бо обидва ці центри були в персональному володінні самого великого князя.

Як бачимо, твердження, що адміністративна реформа Володимира звелася тільки до заміщення місцевих «племінних» династій Рюриковичами,

⁴¹ Обставини народження Святополка були незвичні. Захопивши київський престол, Володимир зробив своєю коханкою вагітну невістку — дружину вбитого Ярополка (див.: Повесть временных лет.— С. 55—56; Успенский сборник.— М. 1971.— С. 43). Дитину, що народилася, Володимир формально визнав своїм сином. Але насправді Святополк, як представник старшої лінії великокнязівського дому, мав більші права на київський престол, ніж сам «рівноапостольний» князь.

⁴² Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории древнерусского государства.— М., 1951.— С. 150; Седов В. В. Дреговичи // СА.— 1961.— № 1.— С. 112.

⁴³ Брайчевський М. Ю. Походження Русі.— С. 129—131.

⁴⁴ Греков Б. Д. Киевская Русь.— С. 377.

⁴⁵ Виходячи з цієї обставини, маловірогідною вважаємо гіпотезу про деревлянське походження Володимира. Див.: Членов А. На родине Добрыни Никитича // Дружба народов.— 1975.— № 8.

⁴⁶ Тихомиров М. Н. Происхождение названий «Русь» и «Русская земля» // Советская этнография.— М.; Л., 1947.— Т. 6—7; Насонов А. Н. «Русская земля»...— С. 28—50; Рыбаков Б. А. Древние русы // СА.— 1953.— Т. 17.— С. 28—42.

⁴⁷ Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах.— СПб., 1908.— С. 89.

виявляється необґрунтованим. Уся державна територія Русі була перекроєна, виникли нові адміністративні осередки, що претендували на політичне переважання. Отже, мова не про заміну одних можновладців іншими, а про введення принципово нової адміністративної структури. Тому формулювання, запропоноване в «Нарисах...» 1957 р.⁴⁸, прийнятніше за формулу з першого тому «Історії Української РСР».

Безсумнівно, що призначення Володимирових синів у перелічені в літопису волості прямо порушувало прерогативи місцевих династій. Більше того, воно усувало їх від влади. Цей момент — найістотніший, бо розкриває справжній сенс Володимирового заходу. Зміст цієї реформи в літературі й досі належно не розкритий. Щодо відомого «розподілу уділів» висловлювано найрізноманітніші думки. Часто ці міркування годі пов'язати з літописним текстом. О. Шахматов уважав коментований уривок із «Повісті минулих літ» штучним пасажем, який скомпонував за дуже різними відомостями автор Початкового зведення 1093 р. ігумен Іван. «Таким штучним утворенням — писав О. Шахматов, — видається мені й стаття 6496 р., що містить розподіл волостей між синами Володимира. Новгородське владичне зведення повідомляло, що першим князем після хрещення був Вишеслав: за ним Ярослав (пор. ці дані в усіх реєстрах князів новгородських, що прочитуються у новгородських зведеннях); думаю, що дані, які стосуються Новгороду, укладач Початкового зведення узяв з цього джерела — з владичного зведення; про те, що Ізяслав сів у Полоцьку, було йому відомо з тієї обставини, що там сиділо все його потомство; що Мстислав одержав Тмуторокань, укладач Початкового зведення вивів із подальших (похід Мстислава на касогів, побудова ним у Тмуторокані церкви св. Богородиці та ін.); Святослава посадив літописець у Деревах чи не у зв'язку з подальшою його долею, коли він утік від Святополка до Угорської гори; здавалося, що шлях в Угри був найближчим для князя деревського; Святополк сидить у Турові, здається, з огляду на своє старшинство, див. належність Турова старшому Ярославичу — Ізяславу, що сидів у ньому за життя батька; Туров належить старшому після Всеволода Ярославичу за князювання останнього в Києві. Неясно, чому Ростов літописець віддав Борисові, Муром — Глібові, Володимир — Всеволоду. Неясно також, чому не вказано, хто із синів Володимира сидів у Смоленську, в Чернігові, у Переяславі»⁴⁹.

Погодитися з такою постановкою проблеми неможливо. Більшість здогадів надто сумнівна. Навряд чи Деревлянська земля була найближчим відправним пунктом до Угорської землі. З-поміж перелічених у літопису уділів найближчим до малярської границі був Володимир-Волинський, де, однак, сидів не Святослав, а Всеволод. Якщо ж літописець, як уважав О. Шахматов, був вільний у виборі географічних реалій, то йому треба було посадити Святослава в Перемишлі — це був великий адміністративний центр, справді найближчий до карпатських перевалів.

Натягнутим є і пояснення того, чому Святополк «сидить у Турові». По-перше, Святополк не був найстарший серед спадкоємців Володимира. Стар-

⁴⁸ Суть адміністративної реформи Володимира охарактеризовано в них як заміну «племінних» князів новими адміністративними округами — «землями довкола найбільших міст, які пізніше (на середину XI ст.) оформилися в удільні князівства». Див.: Нариси стародавньої історії... — С. 547.

⁴⁹ Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. — С. 88—89.

шими були Вишеслав, Ізяслав і Ярослав. По-друге, Туров не вважали удільним центром ні в часи Володимира Святого, ні за Володимира Мономаха. Це був глухий закуток, до якого засилали опальних претендентів на владу або потенційно небезпечних суперників. Пряма дорога до Києва — з Новгороду, Чернігова, Переяслава, від середини XII ст. — із Володимира-Волинського. Саме туди і призначали старших нащадків княжої династії.

Немає сумніву, що коли б автор Початкового зведення керувався міркуваннями, що про них пише О. Шахматов, він посадив би Святополка в Чернігові або Переяславі — для тогочасного письменника таке рішення буквально лежало на поверхні.

Не дивно, що гіпотезу О. Шахматова було критиковано⁵⁰. Натомість підтримав її, зокрема, В. Пархоменко — він також уважав свідчення «Повісті минулих літ» комбінованим легендарно-епічним переказом⁵¹. Пізніше підхід О. Шахматова рішуче підтримав М. Ільїн у спеціальному дослідженні уособиці, яка вибухнула після несподіваної смерті Володимира і тривала до 1019 р.⁵² Правда, позиція М. Ільїна має підкреслено утилітарний характер. Аналізуючи літературу, присвячену Борисові та Глібу, і прагнучи довести залежність літописної статті 1015 р. від анонімного «Сказання про Бориса і Гліба», він звертається до нашого сюжету в суто текстологічному плані, повністю абстрагуючись від історичного змісту обох фрагментів.

У «Сказанні...» читаємо: «Посади убо окаяннааго Святопѣлка въ княженіи Пинскѣ»⁵³, а Ярослава — Новгородѣ, а Бориса — Ростовѣ, а Гліба — Муромѣ»⁵⁴. Урізаний характер реєстру цілком зрозумілий, його чітко роз'яснив сам автор: цитований текст називає тільки дійових осіб дальшого оповідання⁵⁵, інші Володимировичі агіографа не цікавлять, бо в описуваних подіях не фігурують. (Автор «Сказання...» мав у розпорядженні повний список новостворених уділів і навіть збирався десь («инъде») спеціально писати про нього.) До того ж він спростив картину, доводячи її до однопланового хронологічного зрізу на момент смерті Володимира. Випущено, зокрема, повідомлення про врядування Ярослава в Ростові — місті Бориса — і про перенесення його до Новгороду після смерті Вишеслава. Перебування старшого Володимировича у славному центрі над Волховом теж лишилося за межами розповіді. Все це видається цілком природним, якщо врахувати завдання, які стояли перед агіографом. М. Ільїна спокусила ілюзорна можливість поповнити список імовірних джерел Початкового зведення «Сказанням про Бориса і Гліба». Уже мовилося про здивування О. Шахматова вибором

⁵⁰ Див.: Пресняков А. Е. Лекции по русской истории.— М., 1938.— Т. 1.— С. 93—94.

⁵¹ Пархоменко В. А. Древняя история России в освещении Ключевского и Преснякова // ВДИ.— 1938.— № 3.— С. 202; его же. Характер и значение эпохи Владимира, принявшего христианство // Ученые записки Ленинградского государственного университета. Серия исторических наук.— Л., 1941.— Вып. 8.— С. 208—209.

⁵² Ильин Н. Н. Летописная статья 6523 года и ее источник.— М., 1957.— С. 194—197.

⁵³ Згадування Пінська замість Турова ставить перед дослідниками окрему проблему (див.: Ильин Н. Н. Летописная статья...— С. 197), розглядати яку зараз не будемо. Вважаємо, що тут припустилися елементарної опіски (Святополка сплутано зі Святославом, який сидів у Пінську — новому центрі Деревлянської землі).

⁵⁴ Успенский сборник.— С. 43.

⁵⁵ Там же.— С. 43.

уділів (Ростов та Муром) для князів-мучеників. М. Ільїн вважає, що ці відомості запозичені із «Сказанія...». Цитуючи О. Шахматова, він твердить: «Якщо вилучити з тексту досліджуваної статті 6496 (988) р. дані про княжіння Вишеслава, Ізяслава і Святослава, а також про тимчасове перебування Ярослава в Новгороді [...], які О. Шахматов вважає домислами укладача зведення, то одержимо текст, ідентичний із «Сказанієм...»⁵⁶.

На жаль, тут доводиться говорити не тільки про певні натяжки, а й про пряме підтасування фактів. Із переліку: Вишеслав, Ізяслав, Святослав випав Мстислав Тмутороканський. Утім, ця подробиця не має серйозного значення, а лише ілюструє довільність оперування матеріалом. Так само лишаємо осторонь іншу «неточність»: твердження про тимчасове перебування Ярослава «в Новгороді» замість «в Ростові». Але ось зауваження принципового характеру: цитату з О. Шахматова М. Ільїн перериває, не закінчивши речення: «Неясно, чому Ростов відданий літописцем Борисові, Муром — Глібові...». Дальші слова: «...Володимир — Всеволоду» — опущено. Бо, якщо цитувати шахматовський текст повністю, не вдається аргументувати припущення про «...текст, ідентичний із «Сказанієм», адже у «Сказанії...» Всеволода не згадано.

Гіпотеза М. Ільїна мала б сенс, якби у «Сказанії про Бориса і Гліба» мова йшла тільки про Бориса, Гліба та Всеволода. Насправді перелік «пояснених» у О. Шахматова уділів і перелік «Сказанія...» становлять множини, які перетинаються: частково елементи їх збігаються, а частково — ні. Тут і там згадано Святополка в Турові (Пінську) і Ярослава в Новгороді. У шахматовському реєстрі немає Бориса і Гліба, в реєстрі «Сказанія...» — Вишеслава, Ізяслава, Мстислава і Святослава. Походження відомостей про Всеволода у Володимирі не роз'яснене в обох авторів.

Врешті-решт, гіпотеза про запозичення відомостей стосовно уділів Бориса і Гліба із «Сказанія...» нічого не з'ясовує, бо залишається питання: а звідки ці свідчення потрапили до «Сказанія...»? Навряд чи йдеться про, якщо можна так сказати, неспровоковану вигадку агіографа. Отже, проблему джерела не розв'язано, її лише переадресовано від літопису до житія.

Цього не міг не розуміти М. Ільїн. І він пропонує цілком слушне припущення. Дослідник має за першоджерело синодики та пом'яники, які на Русі були в усіх церквах «для молитовних і богослужбових потреб». Цілком можливо, що в деяких із таких списків були вказівки, де і хто княжив. Один із реєстрів був, з усього судячи, у розпорядженні укладача «Сказанія...», який використав його у скороченому вигляді, про що побіжно застеріг у тексті своєї праці⁵⁷.

Але якщо з церковних документів запозичено відомості про уділи Бориса і Гліба, то, цілком імовірно, звідти ж почерпнуто інформацію про розподіл волостей. Іншими словами, навіщо шукати штучні пояснення для зрозумілого сюжету, чи не простіше буде допустити, що в основу літописної довідки під 988 р. покладено факти з реальної дійсності. Літописець перераховує ті центри, у яких сиділи названі ним княжичі Володимирового дому. Агіограф вибрав з того списку креатури, котрі були потрібні йому.

У тому, що саму ідею уділів не вигадав ні літописець, ні, тим більше, агіограф, неважко переконатися, розглянувши інші літописні тексти. М. Ільїн

⁵⁶ Ильин Н. Н. Летописная статья... — С. 196—197.

⁵⁷ Там же. — С. 197.

не має рації, приписуючи О. Шахматову оцінку свідчень про уділи (Вишеслава, Ізяслава, Святослава, Мстислава і Ярослава) як «домислів укладача зведення». Неможливість такої інтерпретації випливає із самого факту тлумачення, базованого на певних об'єктивних даних.

Княжіння Вишеслава, а за ним — Ярослава в Новгороді надійно зафіксоване джерелами і поза літописною статтею 988 р. Це, передовсім, списки новгородських князів та архиереїв, уміщені в різних редакціях у більшості зведень, що мають новгородське походження або ж продовжують новгородську традицію⁵⁸. На першому місці там завжди поставлено Вишеслава, а на другому — Ярослава. Оскільки перший помер ще за життя батька, а другий у час, коли той помер, сидів у Новгороді, то принаймні ця частина літописного реєстру дістає цілком достовірне підтвердження. Узагалі, новгородське княжіння Ярослава настільки широко і багатогранно відображене в писемності XI ст. (аж до знаменитої дописки до Остромирового Євангелія⁵⁹), що будь-які дискусії щодо цього можна розглядати не інакше, як історіографічний курйоз.

Але і два інші припущення О. Шахматова базуються на цілком надійній основі. Незаперечним здається твердження про Ізяславів уділ. Названий князь помер 1001 р., про що в літопису маємо спеціальну записку⁶⁰. Під час усобиці, що почалася після смерті Володимира 1015 р., у Полоцьку сидів його син Брячеслав. Як він міг опинитися на тому столі? Брячеслав був онук Володимира, тобто належав до молодшого покоління, тому Станіслав, Позвизд, Судислав, що лишилися без уділів, мали більші права на владу, ніж їхній небіж.

Не витримували порівняння з Полоцьком ні віддалений Муром, ні слабооєвоєна Тмуторокань, ні навіть Деревлянська земля, що на початок XI ст. втратила своє колишнє значення. Недарма полоцький лен у списку уділів стояв на другому місці після Новгородського, а його отримав другий (за старшинством) син великого князя.

Тому важко уявити, що Брячеслав міг одержати Полоцьку волость як особистий дарунок. Безсумнівно, він успадкував її від батька, отже, припущення про утвердження Ізяслава в Полоцьку, родовому місті його матері Рогніди, дістає вагоме підтвердження.

Княжіння Мстислава Володимировича в Тмуторокані надійно фіксоване літописними текстами. Справді, діяльність цього князя щонайтісніше пов'язана з південно-східним кутом давньоруських земель. Під 1014 р. «Повість минулих літ» повідомляє про похід Мстислава проти касогів і про його герць з місцевим князем Редедєю⁶¹, знаменитий завдяки «Слову о полку Ігоревім»⁶². У «Повісті минулих літ» підкреслено: «Мьстиславу суццю Тмуторокани...». Саме звідси спритний князь почав похід 1024 р. для завоювання київського столу: «Приде Мьстислав ис Тмуторокани Кьєву, и не прияша его кьяне»⁶³. У Тмуторокані Мстислав збудував церкву св. Богородиці⁶⁴.

⁵⁸ Новгородская первая летопись.— С. 161, 470. Див. також: ПСРЛ.— Т. 15.— С. 16 та інші. На ці реєстри, до речі, досилався О. Шахматов.

⁵⁹ Див.: Рыбаков Б. А. Древняя Русь.— М., 1963.— С. 197.

⁶⁰ Повесть временных лет.— С. 88.

⁶¹ Там же.— С. 99.

⁶² Слово о полку Игореве.— М.; Л., 1950.— С. 9, 378—379.

⁶³ Повесть временных лет.— С. 99. Про політичні претензії Мстислава на київський престол див.: Блїфельд Д. І. Висла печатка з Білгородки // Археологія.— К., 1950.— Т. 3.— С. 102—110.

⁶⁴ Повесть временных лет.— С. 99.

(мабуть, саме її рештки розкопав Б. Рибаків на початку 1950-х рр.⁶⁵). Мстиславів Спаський собор у Чернігові в первісній формі становив зразок тмутороканської архітектурної школи, виразно відмінної від київської.

Таким чином, неспростовні дані підтверджують достовірність літописної статті про розподіл волостей між синами Володимира, принаймні між чотирма з восьми. Але в такому разі відомості, які стосуються решти братів, заслуговують на іншу оцінку, ніж та, що її запропонував О. Шахматов і підтримав М. Ільїн. Обидва дослідники явно недооцінили історичне значення коментованого уривка, не зрозумівши, що сенс його змісту — це данина історіографічній традиції, котра розглядає згадану частину статті 988 р. як елемент родової легенди. У нашому випадку традиція явно була спровокована докладними викладками із сімейного життя Володимира, уміщеними під 980 р. Подані відомості справили на читацьку увагу неабияке враження. У них між іншим теж ідеться про Володимирових синів, принаймні про більшість із них⁶⁶. Але набагато важливіше значення має зв'язок згаданого погляду із загальною концепцією історії Русі, сформульованою так званою «родовою теорією».

Політична влада на Русі, згідно з цією теорією, належала не окремим особам, як на Заході, а великокнязівському дому. Отже, питання про поділ влади на всіх етапах розвитку Київської держави вважалося актуальним. Тому розподіл уділів сприймався як річ звичайна⁶⁷.

Адепти «родової теорії» мали сильний вплив на пізнішу історіографію, загалом вільну від їхньої концепції. Деякі дослідники, покликаючись на коментований уривок «Повісті минулих літ», заперечували єдиновладдя на Русі. «Іноді всією землею правив, мабуть, один князь,— писав В. Ключевський,— але можна зауважити, що це бувало тоді, коли не лишалося руських дорослих князів. Отже, єдиновладдя до середини XI ст. було політичною випадковістю, а не політичним порядком. Як тільки у князя підросли сини, кожен із них, незважаючи на вік, звичайно ще за життя батька діставав певну область в управління»⁶⁹. Ще рішучіше висловлювалися Д. Багалій⁷⁰, С. Платонов⁷¹ та інші. «Розподіл волостей» вони сприймали не як нововведення, а радше як данину традиції, не бачачи, зокрема, принципової різниці між призначенням Ярополка й Олега в 969 р., яких батько залишив тимчасовими управниками через від'їзд Святослава на Балкани, і актом Володимира, котрий понасаджував своїх синів по неосяжній території Русі. Акцентовано на родинному аспекті, мовляв, одержують уділи сини великого князя. А тим часом суть літописного повідомлення в іншому: уділи

⁶⁵ Рыбаков Б. А. Древняя Тмуторокань // Юбилейная сессия, посвященная 200-летию МГУ: Тезисы докладов исторического факультета.— М., 1955; его же. [Предисловие] // Керамика и стекло древней Тмуторокани.— М., 1963.— С. 4; Історія українського мистецтва.— К., 1966.— Т. 1.— С. 164.

⁶⁶ Повесть временных лет.— С. 56—57.

⁶⁷ Соловьев С. М. История России с древнейших времен.— М., 1959.— Кн. 1.— С. 203—205, 343 і далі.

⁶⁸ Рожков Н. А. Русская история в сравнительно-историческом освещении.— Л.; М., 1928.— Т. 1.— С. 191.

⁶⁹ Ключевский В. О. Курс русской истории // Ключевский В. О. Сочинения.— М., 1956.— Т. 1.— С. 169—170.

⁷⁰ Багалей Д. И. Русская история.— М., 1914.— Т. 1.— С. 195.

⁷¹ Платонов С. Ф. Лекции по русской истории.— СПб., 1910.— С. 87.

одержують у ролі державців члени великокнязівської родини. Проблема із площини суто родинних стосунків переходить у площину політично-юридичну.

М. Грушевський вбачав у діях Володимира переворот у внутрішній організації держави, хоча сенс цього перевороту не розкрив і не охарактеризував⁷². Б. Греков твердив про «зміну системи управління частинами держави», уважаючи, що «Володимирові пощастило майже всюди (крім в'ятичів) заступити місцевих світлих і великих князів або своїми мужами, або своїми дітьми»⁷³. А. Пресняков сенс «розподілу уділів» убачав у прагненні Володимира «зосередити у своїх руках більш безпосередню і дійову владу» над державою⁷⁴. В. Мавродін писав про кінець самостійності окремих земель на Русі, а «посаджених» синів Володимира вважав не князями у власному розумінні цього слова, а управниками, княжими мужами⁷⁵. Б. Рибаків висловив думку, за якою Володимир «управляв Руссю з допомогою дванадцятих своїх синів, посаджених ним у великих містах»⁷⁶.

Це — зовсім інша постановка питання. «Розподіл уділів» не тільки не обмежує прерогативи великого князя, а, навпаки, зміцнює його єдиновладдя, допомагає йому оперативню управляти державою. Не поділ влади всередині правлячого класу між його репрезентантами, а використання цих репрезентантів як знаряддя, засобу свого панування — такий зміст адміністративних перетворень Володимира.

Це, врешті-решт, впливає з тексту літописної статті. Кількість округів, виявляється, не дорівнює числові великокнязівських нащадків (8 проти 12) — їхнього батька, очевидно, мало непокоїло те, що хтось неминуче залишиться без волості. Тільки нерозумінням цього можна пояснити намагання наділити «безземельних» принців якоюсь округою. В пізніших літописних зведеннях, зокрема, знаходимо доповнення до списку «Повісті минулих літ»: Станіслав виявляється посадженим у Смоленську, а Судислав — у Пскові. Таку версію читаємо, наприклад, у Тверському⁷⁷, Воскресенському⁷⁸, Никонівському⁷⁹, Софійському першому літописах⁸⁰, у зведеннях 1493 р.⁸¹ та 1495 р.⁸² Густинський літопис, авторів якого вирізняє виняткова ретельність, не забуває і про таємничого Позвизда (ніде більше не згадуваного), «посадивши» його у Володимирі-Волинському⁸³.

⁷² Грушевський М. Історія України-Руси.— К., 1913.—Т. 1.— С. 529; Львів, 1905.—Т. 2.— С. 193.

⁷³ Греков Б. Д. Киевская Русь.— С. 377.

⁷⁴ Пресняков А. Е. Лекции по русской истории.— Т. 1.— С. 93.

⁷⁵ Мавродин В. В. Образование древнерусского государства.— Л., 1945.— С. 305—307.

⁷⁶ Рыбаков Б. А. Первые века русской истории.— С. 71.

⁷⁷ ПСРЛ.— Т. 15.— С. 113.

⁷⁸ Там же.— Т. 7.— С. 313.

⁷⁹ Там же.— Т. 9.— С. 57.

⁸⁰ Там же.— Т. 5.— С. 120.

⁸¹ Там же.— Т. 27.— С. 215.

⁸² Там же.— С. 314.

⁸³ Цей літопис пов'язує «розподіл волостей» з релігійною політикою Володимира: «Посла же съ ними (сынами — М. Б.) и священники, заповѣдая сыномъ своимъ, да каждо по всеи области своеи повелѣвааетъ учить и крестити людеи, и церкви ставити, еще и бысть» (ПСРЛ.— Т. 2.— С. 259). Критику цієї версії див.: Г о л у б и н с к и й Е. История русской церкви.— М., 1901.— Т. I: Период первый, киевский или домонгольский. Первая половина тома.— С. 173—174.

Домисел про Судислава, нібито посадженого у Пскові, тобто у Кривицькій землі, коштом Ізяслава та його нащадків, знаходить свого роду опору в літописному повідомленні про ув'язнення цього наймолодшого княжича у псковській темниці⁸⁴. Але з цієї довідки аж ніяк не випливає, що Судислав був псковським князем або правителем. Ця версія, поза сумнівом, породжена уявленнями про видатну роль, яку Псков відігравав в історії помонгольської Русі.

«Родинну інтерпретацію» літописного повідомлення також спростовує інший факт — вік Володимирових синів на момент постульованого «розподілу уділів». У «Повісті минулих літ» маємо два реєстри великокнязівських нащадків. Перший — уже згадуваний, уміщений під 988 р. у зв'язку з відомостями про адміністративну реформу. В цьому реєстрі 12 імен, розміщених за старшинством. Другий список подано у статті 980 р. у зв'язку з переліком дохристиянських дружин Володимира, тобто у зв'язку з характеристикою сімейного життя великого князя до навернення⁸⁵. Тут фігурує лише дев'ять імен, а саме: Ізяслав, Мстислав*, Ярослав, Всеволод, Святополк, Вишеслав, Святослав, Борис, Гліб. В аналогічних реєстрах, наведених у хроніці Стрийковського⁸⁶, «Синописі» І. Гізеля⁸⁷, «Истории российской» В. Татищева⁸⁸ та в інших, фігурує ще Станіслав. Княжичі Позвизд та Судислав, очевидно, були синами християнської жінки Володимира Ганни⁸⁹, а тому не згадані серед поганської родини великого князя.

Отже, 10 із 12 синів Володимира (зокрема, усі, які нас цікавлять) народилися до 988 р. Точна дата народження відома лише у двох випадках. Третій син великого князя, Ярослав, народився 979 р., а напівсин-напівнебіж Святополк — наприкінці 980 або на початку 981 р. Першу дату зафіксували літописи. Під 1016 р. у «Повісті минулих літ» зазначено: «И бы тогда Ярослав лѣтъ 28»⁹⁰. А в запису в Софійському соборі про смерть цього князя твердиться, що він помер у 76 літ⁹¹. За сучасним обчисленням хронологічних інтервалів, виходить, що Ярослав народився 976 р. Але в давній Русі існував інший спосіб обчислень, за яким перший і останній рік рахували окремо⁹². Тому рік народження Ярослава — 979-й — уважали першим, а рік смерті — 1054-й — останнім. Утім, один рік різниці істотного значення не має.

Володимир зійшовся з Ярополковою дружиною влітку 980 р. Невдовзі виявилось, що вона вагітна. Святополк, що народився, отже, міг з'яви-

⁸⁴ Повість временных лет.— С. 102.

⁸⁵ Там же.— С. 56—57.

* Мстислава названо двічі. Загалом цей реєстр явно не справний. Досить порівняти його з іншими списками, яких маємо чимало. Проблема надто складна і потребує спеціального дослідження.

⁸⁶ Strzykowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi.— Warszawa, 1846.— Т. 1.

⁸⁷ Синопис.— 8-е изд.— СПб., 1798.— С. 53—54.

⁸⁸ Татищев В. Н. История российская.— М.; Л., 1963.— Т. 2.— С. 227—228, 234.

⁸⁹ Побутує необгрунтована думка, ніби християнський шлюб Володимира був бездітним (див.: Ильин Н. Н. Летописная статья...— С. 113—115). У царівни Ганни, виданої за Володимира, була дочка Марія-Доброгніва, отже, могли бути й сини.

⁹⁰ Повість временных лет.— С. 96.

⁹¹ Там же.— С. 109; Новгородская первая летопись.— С. 182.

⁹² Цього способу обчислень вжито в «Повісті минулих літ», а також в інших джерелах («Пам'ять і похвала князю руському Володимирові Якова Мниха тощо»). Див.: Соболевский А. Год крещения Владимира Святого // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца.— 1888.— Кн. II, отд. 2—3.

тися на світ не пізніше ніж через 8—9 місяців, тобто до березня — квітня 981 р.

Точні дати народження решти синів Володимира нам не відомі, але й вони вкладаються у більш-менш визначені інтервали. Вишеслав та Ізяслав були старшими від Ярослава і Святополка, отже, з'явилися на світ до 979 р. Обидва теж були синами Рогніди, тому їхні інтервали — близько півтора року. Вишеслав не міг народитися пізніше 975—976 р. У 969 р., коли Святослав після смерті Ольги вирушав із Києва у другий Болгарський похід, Володимир був ще дитиною («дѣтську сущо») ⁹³. Навряд чи мав більше 9—10 літ. Отже, на 975 р. він ледве чи досяг 15-річного віку і не міг набути значного шлюбного досвіду.

Інші Володимирові сини народилися після Святополка, тобто після 981 р., а Позвизд і Судислав, вірогідно, навіть після 988 р. Це деякою мірою орієнтує нас у ситуації, яка є предметом нашого дослідження. 988 р. Володимир не міг призначати своїх синів до уділів, оскільки найстаршому з них виповнилося заледве 12—13 літ. Ярославові було трохи менше 10, а Святополку — 7 або 8 років. Інші — ще молодші, а Судислав, мабуть, народився пізніше. Тому ставити проблему волостей в тому плані, у якому її прийнято було розуміти у старій літературі, недоречно.

Певна річ, можна припустити, що літописна дата умовна. Таке припущення випливає зі змісту наведеного раніше фрагмента. У ньому йдеться не тільки про призначення Вишеслава до Новгороду, а і про його смерть, після якої Ярослава перенесено з Ростова на береги Волхова. Точної дати смерті Вишеслава в літописних текстах немає. В. Татищев називає 1010 р. ⁹⁴, що цілком вірогідно. У всякому разі, зрозуміло, що сталася ця подія відразу після призначення старшого княжича в ільменський центр. Отже, йдеться у коментованому епізоді «розподілу уділів» не про якийсь один акт великого князя, а про тривалі адміністративні заходи.

Узагалі, сини великого князя, правдоподібно, діставали призначення не відразу, а поступово, тоді, коли підросли і прилучалися до політичної діяльності. У такому разі постає інше запитання: чим пояснити те, що розповідь про реформу вміщено в літопису саме під 988 р. — безпосередньо після оповіді про хрещення і перед інформацією про воєнну реформу? Чому цю розповідь не подано під 980 р., де викладено подробиці із приватного життя великого князя?

Відповідь може бути лише одна: повідомлення про надання уділів літописець уважав належним не до родинного життя, а до державної діяльності князя. Нову адміністративну структуру введено близько 988 р. Реформи кінця X ст. становили єдину, ретельно розроблену політичну програму, яка охоплювала різні сторони суспільного життя. Літописець вибрав головною ту ланку, яка для середньовічного ідеолога була найважливішою, — християнство. Якраз під цим роком — роком хрещення Русі — уміщено розповідь про всі нововведення великого князя.

Із цього, однак, не випливає, що адміністративну реформу, про яку мова, проведено саме 988 р., хоча не підлягає сумніву, що розпочато її десь у той час — з хронологічним відхиленням два-три роки. Здається правдоподібним,

⁹³ ПСРЛ.— Т. 1.— С. 229.

⁹⁴ Татищев В. Н. История российской.— Т. 2.— С. 70.

що адміністративні перетворення мали започаткувати низку заходів, а отже, передувати релігійному актові.

Отже, Володимир позапроваджував нові адміністративні одиниці не тому, що дбав передусім про майбутнє своїх синів, — вони, повторюємо, були на той час надто юні, щоб обіймати такі важливі посади. Очевидно, у новоутворені центри призначали посадників з числа сподвижників великого князя. І лише поступово, у міру того, як підросли численні нащадки, Володимир залучав їх до політичного життя, даючи державні доручення.

Літописний текст, таким чином, виявляється набагато вагомішим інформативно, ніж про це заведено думати. Можна більш-менш упевнено твердити, що реєстрові володіння, які в кінцевому підсумку опинилися у руках княжих спадкоємців, у літопису передувала загальна частина, котра повідомляла про суть реформи, але вона випала після неодноразової редакторської правки. Навряд чи можна сумніватися також у тому, що первісний варіант повідомлення про реформу входив до зведення 996 р., автором якого був Анастас Корсунянин⁹⁵. Літописець Ярослава Мудрого (автор Найдавнішого зведення 1037 р.) лише доповнив його відомостями про конкретні призначення після 996 р. Ці відомості, справді, могли бути запозичені з церковних документів.

У 996 р. Ярославу виповнилося 17 літ, Вишеслав та Ізяслав були трохи старшими. Святополк мав 15 або 16 років. Ці четверо принаймні розпочали свою адміністративну кар'єру. Цілком можливо, що до 996 р. до них приєдналися Всеволод⁹⁶, Святослав і Мстислав: якщо їм було по 13—15 літ, то вони могли виконувати державні функції під керівництвом досвідчених радників. Але тут маємо деякий сумнів, породжений літописним текстом.

Річ у тому, що порядок перерахування удільних володарів не збігається з реєстром Володимирових синів, поданим тут же, у статті 988 р. У першому Мстислав замикає список. У другому він стоїть на початку, в усякому разі, перед Борисом і Глібом. Всеволод і Святослав теж були старшими за майбутніх мучеників, але у списку волостей названі після них. До того ж, своєю чергою, помінялися місцями.

Чим пояснити таке розходження? Не думаємо, що порядок перерахування у списках продиктований сваволею літописця. Перший перелік, як уже зазначалося, укладено в порядку старшинства синів великого князя. Другий віддзеркалює хронологію конкретних призначень. Першим одержали уділи, розуміється, найстарші сини — Вишеслав, Ізяслав, Святополк, Ярослав. Ярослава перевезено до Новгороду 1010 р., через 14 літ після укладення Анастасового зведення, — отже, ця довідка за всіх умов належить пізнішому літописцеві, тобто авторів Найдавнішого зведення 1037 р. Тому ми маємо підстави думати, що до 996 р. відбулися тільки перші чотири призначення. Від слів: «Умершю бо старъишему Вышеславу...» — йде доповнення, яке зробив хроніст Ярослава Мудрого.

⁹⁵ Про це зведення див.: Черепнин Л. В. «Повесть временных лет», ее редакции и предшествующие ей своды // ИЗ.— 1948.— № 25; Тихомиров М. Н. Начало русской историографии // ВИ.— 1960.— № 5; Рыбаков Б. А. Древняя Русь.— С. 173—192.

⁹⁶ У скандинавській сазі про Улафа Тригвіссона маємо відомості про смерть Всеволода близько 995 р. Він нібито тікав до Скандинавії і там був убитий. Із цього повідомлення випливає, що названий князич не тільки почав, а й завершив своє врядування до 996 р. Покладатися на хронологію саги не можна без додаткової аргументації.

Якби існували переконливі причини вважати, що дальший перелік укладено у хронологічному порядку, довелося б визнати, що Борис, Гліб, Святослав, Всеволод і Мстислав одержали свої уділи протягом останніх п'яти літ життя Володимира (1010—1015) і що між 996 та 1010 рр. не було жодного призначення. Але такий висновок доволі ризикований: повідомлення про переведення Ярослава могло бути спровоковане згадуванням його імені й пов'язане з ним із суто формальних міркувань. Борис та брати були попризначувані до своїх волостей протягом попереднього п'ятнадцятиліття. Зокрема, є підстави думати, що Ростов був не першою резиденцією Бориса. Нестор Літописець у своєму «Чтенії про Бориса і Гліба» називає Борисовим уділом Володимир-Волинський⁹⁷. Це, до речі, дало підстави А. Кузьміну говорити про волинське походження великого історіографа⁹⁸. Цілком можливо, що Всеволод замінив у Володимирі майбутнього мученика — так само, як той Ярослава — у Ростові.

Спираючись на вже згадану хронологію саги про Улафа Тригвіссона, що загибель Всеволода датує близько 995 р., деякі дослідники схильні вважати, що, навпаки, Борис замінив у Володимирі Всеволода⁹⁹. Але такий варіант суперечить літописній послідовності називання уділів, у якій Всеволода названо після Бориса. Якщо версія саги про втечу Всеволода до Скандинавії відповідає дійсності, то ця подія сталася після 1010 р., тобто наприкінці Володимирового врядування. Можливо, втеча була пов'язана із змоєю Святополка проти названого батька незадовго до смерті Володимира¹⁰⁰.

Кінець кінцем проблема хронологічних уточнень не має для нас вирішального значення. Важливе інше — порядок переліку, який порушує принцип старшинства. Можна, звичайно, припустити, що не всі волості виникли одночасно і що, скажімо, пізніше призначення Мстислава до Тмуторокані пояснюється реальною ситуацією в тій далекій околиці зі складною історичною долею¹⁰¹. Можна також уважати, що певне значення мало те, чи вакантне місце: правдоподібно, великокнязівські нащадки, підростаючи, одержували призначення, якщо якийсь удільний центр опинявся без управління.

Але ці припущення не знімають головного непорозуміння: чому чергову вакансію не займав старший претендент? Якщо навіть погодитися із припущенням, що когось із княжичів призначено до Ростова чи Мурому раніше, ніж стали вакантними Волинь або Тмуторокань, то з якої причини туди були послані молодші Борис і Гліб, а не старші Всеволод або Мстислав?

Виходить, добираючи кандидата в удільні князі, Володимир керувався не принципом старшинства, а якимись іншими міркуваннями, пов'язаними, мабуть, з особистими достоїнствами претендентів. Борис посів у списку п'яте

⁹⁷ Срезневский И. И. Сказания о святых Борисе и Глебе.— СПб., 1860.— С. 9.

⁹⁸ Кузьмин А. Г. Русские летописи как источник по истории древней Руси.— Рязань, 1969.— С. 131; его же. Начальные этапы древнерусского летописания.— М., 1977.— С. 147—148.

⁹⁹ Див., зокрема: Мавродин В. В. Образование древнерусского государства.— С. 308.

¹⁰⁰ Лихачев Д. С. Комментарии к Повести временных лет // Повесть временных лет.— М.; Л., 1950.— Т. 2.— С. 343.

¹⁰¹ Призначення Мстислава, вірогідно, було пов'язане з походом до Криму воеводи Сфенга в союзі з греками в останні роки Володимирового врядування. Див.: Якобсон А. Л. Средневековый Херсонес // Материалы и исследования по археологии СССР.— М.; Л., 1950.— № 17.— С. 15—16; Скрижинская Е. Ч. [Рецензия] // ВВ.— М., 1953.— Т. 6.— С. 266—267.— Рец. на ст.: Якобсон А. Л. Средневековый Херсонес; Артамонов М. И. История хазар.— С. 136—438 та інші.

місце, випередивши Всеволода, Святослава і Мстислава, отже, батько виділяв його з-поміж синів. У літературі існує традиція розглядати його як спадкоємця, котрого сам Володимир уважав своїм наступником¹⁰². Але це знову ж таки підтверджує, що надання уділу було не просто сімейною справою. Це був акт державного значення, спрямований на забезпечення інтересів великокнязівського престолу на місцях.

Отже, адміністративна реформа Володимира, його цілеспрямоване прагнення зосередити управління державою в руках представників великокнязівського дому мала чітко виражену спрямованість. Усі заходи були покликані утвердити центральну владу Києва, зміцнити становище верховного володаря Русі, усунути можливих конкурентів — висуванців «племінної» знаті. Володимир добре розумів небезпеку будь-якої узурпації, тому прагнув максимально обмежити можливості для таких спроб. Цій меті слугували й інші реформи, здійснювані дуже наполегливо. Наслідки не забарилися. Русь часів Володимира ступила на шлях швидкого піднесення, що досягло апогею в першій половині XI ст., за Володимирового сина Ярослава, прозваного Мудрим.

Mykhailo BRAICHEVSKYI

ADMINISTRATIVE REFORMS OF ST. VOLODYMYR

(An assessment of the problem based
on the chronicle of 988 A. D.)

Prince St. Volodymyr is undoubtedly one of the most outstanding personalities of the European Middle Ages. He made notable and valuable contributions to various spheres of life in Kyiv Rus'. The main objective of Volodymyr's administrative reform (eight independent regions were known to have been created by him) was to enable the rule of the whole country by representatives of the Great Prince's family. All the reforms also aimed at consolidating the central power of Kyiv, strengthening the position of the supreme ruler of Rus', and removing potential rivals (the causes of the so-called „tribal“ nobility). As a result of these reforms, Rus' in Volodymyr's time rapidly became a major power, reaching its zenith in the first half of the 11th century.

¹⁰² Див.: Соловьев С. М. История России...— Кн. 1.— С. 205; Грушевский М. История Украины-Руси.— Львів, 1899.— Т. 2.— С. 5; Лихачев Д. С. Комментарии к Повести временных лет.— С. 356 та інші.